

Restituce v České republice

Mečislav Borák

Text vyšel v němčině jako: *Verspätete Gerechtigkeit. Die Restitution von enteignetem Kulturgut in Tschechien. Osteuropa*, 56, 2006, sešit 1-2, s. 247-262. ISBN 3-8305-1043-8.

Válečné osudy kulturních statků

Symbolickým počátkem ztrát českého kulturního majetku se stal již první den okupace zbytku českých zemí českých zemí nacistickým Německem, 15. březen 1939. Do Prahy tehdy přijel oslavit vítězství sám Adolf Hitler, a hned si odvezl několik vzácných tapiserií ze sbírek Pražského hradu. V Protektorátu Čechy a Morava pak začaly působit německé instituce, jež měly za úkol zjišťovat kulturní statky vhodné pro obohacení muzeí a galerií v Říši či pro jejich nové využití v rámci protektorátu. Právě okolnost, že české země byly považovány za historickou součást velkoněmeckého prostoru, zabránila hromadnému drancování uměleckých sbírek, jak je známe z jiných nacisty okupovaných území. Přesto byly ztrátami postiženy četné státní i soukromé sbírky, zvláště sbírky některých šlechtických rodin, jejichž majetek byl postaven pod nucenou okupační správu okupačních úřadů. Nejvíce ztrát způsobila činnost gestapa, které zabavovalo majetek zatčených osob, především politických odpůrců režimu, a během postupující „arizace“ též veškeré židovské majetky. Mnohé umělecké předměty byly darovány nacistickým funkcionářům nebo se staly obětí sběratelského zájmu příslušníků státní a vojenské správy.

Pro správu a zpeněžení majetku zabaveného osobám zatčeným gestapem vznikl při Úřadu státního tajemníka K. H. Franka Majetkový úřad, který majetek rozprodával prostřednictvím aukčních síní (např. firmy Andreé v Praze). Správa konfiskovaného židovského majetku byla v kompetenci Vystěhovalického fondu Ústředny pro židovské vystěhovalce, podřízené přímo RSHA v Berlíně. Umělecké předměty zabavené židům byly soustředěny ve skladech Treuhandstelle při tzv. Židovské radě starších na pěti místech v Praze, odkud byly některé z nich předávány (zapůjčeny jako Reicheigentum) do státních sbírek pražského Rudolfinu, Českomoravské zemské galerie a dalších muzeí a galerií. Podobně tomu bylo v okupovaném pohraničí českých zemí připojeném hned po

Mnichovu k Německé říši, např. v Sudetské župě byly podle pokynů vrchního finančního prezidia gestapem zabavené umělecké předměty zasílány k ocenění a prodeji do ústředny při městské zastavárně v Berlíně. V některých případech vrchní finanční prezidium v dohodě s ministerstvem financí rozhodlo o předání předmětů do správy muzeí a galerií v Říši.

Akvizicemi kulturního majetku v protektorátu ve prospěch Říše se zabývaly zejména čtyři německé instituce.¹ Heeresmuseum Prag podřízené ústředí vojenských muzeí v Berlíně soustřeďovalo a s pomocí politických a správních orgánů vyhledávalo a konfiskovalo zvláště umělecké vojensko-historické památky z centrálních i regionálních muzeí a zámků, nebo si vynucovalo zápůjčku předmětů jako trvalý depozit muzea. Tak získalo vzácné exponáty např. ze zámků Konopiště, Roudnice, Chropyně, Zbiroh, Opočno, z paláce Maltézských rytířů v Praze či z muzea v Pardubicích (polní oltář prince Evžena Savojského). I když měly být muzejní sbírky převezeny do Vídně či na konci války ukryty vnitrozemí, zůstaly nakonec většinou v Praze. Při Úřadu říšského protektora v Praze působily dva útvary specializované na vyhledávání a soupis uměleckých a historických předmětů určených k odvozu do Říše – Einsatzstab Rinnebach a Einsatzstab Jurk. Jejich činnost je doložena na třiceti českých a moravských zámcích, odkud uloupené umělecké předměty putovaly do depozitáře na zámku Zbraslav, jiné byly předávány Českomoravské zemské galerii a dalším institucím nebo odváženy do Říše (např. sbírka Philippa a Cornelia von Gomperz, kterou tvořilo 85 vzácných obrazů, gobelínů a grafik, včetně děl Dürera, Rembrandta, Breughela, van Dyka, Cranacha, Veroneseho aj. ze zámků Oslavany a Habrovany byla odvezena do galerie sv. Lukáše ve Vídni). Patrně soukromou iniciativu říšského vedení NSDAP v Mnichově představovalo její oddělení „Sammlung F. J. Rehse. Archiv für Zeitgeschichte und Publizistik“, které získalo povolení „vyklidit“ legionářská muzea v protektorátu a převézt jejich sbírky do Mnichova. S pomocí gestapa tak byla vybrána všechna tato muzea i v regionech, např. z Plzně bylo odvezeno přes sto kusů historických malovaných terčů střeleckého spolku. Nechyběly zde ani aktivity Hitlerova muzea Sonderauftrag Linz, kde chtěl Vůdce představit nejlepší a nejvzácnější sbírku evropského umění. I když vedení protektorátu snahy o odvoz sbírek odmítalo, příkazy generála Keitla a Hitlerova tajemníka Bormanna nemohlo odmítnout. Vůdcovu muzeu tak byly přenechány sbírky nashromážděné z celého

¹ Blíže viz Ladislav Čepička, "Co se stalo s českým kulturním majetkem, ukradeným za války nacisty", in *Britské listy*, 18. 5. 1999, s. 1-10.

protektorátu v Heeresmuseum Prag, odvezena byla např. sbírka více než 1 tisíce kusů vzácných historických zbraní.

České země byly až do sklonku války ušetřeny válečných operací, takže přímé škody na kulturních památkách patřily k výjimkám – např. hrad Bouzov, původně majetek řádu teutonských rytířů, byl po vyhnání vlastníků zčásti zničen a zčásti rozkraden. Až letecké nálety na konci války, německá evakuace a osvobozovací boje způsobily větší škody. Například většina sbírek Zemského muzea v Opavě, nejstaršího muzea v českých zemích, byla dávno před příchodem fronty odvezena do Říše (soupis ztracených předmětů zahrnuje více než 5 tisíc položek). Zámek Mikulov, kam byly převezeny i sbírky z okupované Francie, němečtí vojáci na ústupu zapálili a umělecké sbírky lehly popelem či byly rozkradeny. Jiné sbírky sice válku přežily, avšak byly zničeny během osvobození či krátce po něm byly ukradeny Sovětskou armádou – takový osud měly třeba obrazy českého barokního malíře Petra Brandla z majetku rodu Lobkowitzů, nebo sbírky ze zámku Valtice. Válka značně poznamenala též sbírky zámku Konopiště, hradu Sovinec a mnoho dalších.²

První poválečné restituce

Hned po válce začalo pátrání po ztracených a zavlčených kulturních statcích. První vojenská restituční mise do americké okupační zóny Německa našla v klášteře v Banz soubor českých historických zbraní a v Mnichově devět vzácných deskových obrazů christologického cyklu Mistra vyšebrodského oltáře; v říjnu 1945 byly předměty vráceny do Prahy. Vznikla pak stálá československá mise pro restituci, jež úzce spolupracovala s americkými speciálními službami. Do Prahy se vrátil např. Závišův kříž ze 13. stol. z kláštera ve Vyšším Brodě, nebo části sbírek ze zámku Konopiště (celkem 42 beden s obrazy, gobelíny a historickými zbraněmi bylo nalezeno v solných dolech v Alt-Ausee a v Salzburku). Přes mnohé úspěchy v pátrání se však dodnes nenašly například historické památky Karlovy univerzity, ani 18 beden s historickými předměty, které byly koncem války odvezeny do Dippoldiswalde, nebo pracovna Adolfa Hitlera (včetně stolu, na kterém byla podepsána Mnichovská dohoda), ukrytá naposled v klášteře ve Vyšším Brodě. Hledají se četné obrazy Národní galerie, vzácné knihy a rukopisy ze Státní

² Pavel Jirásek, "Losses of Cultural Property from the Territory of the Czech Republic due to World War II", in Elisabeth Simpson (ed.), *The Spoils of War. World War II and Its Aftermath: The Loss, Reappearance, and Recovery of Cultural Property* (New York 1997), pp. 232-233.

knihovny, sbírky soukromých sběratelů. Průzkum v českých kulturních institucích, provedený v polovině devadesátých let Ministerstvem kultury České republiky, zjistil téměř deset tisíc uměleckých děl a kulturních předmětů ztracených za války a dosud nenalezených.³

I když značná část nacisty zkonfiskovaných či jinak uloupených kulturních statků směřovala z českých zemí do Říše, zvláště na sklonku války, podobně významné množství uměleckých předmětů zde zůstalo, především ve skladech Majetkového úřadu a Vystěhovaleckého fondu Ústředny pro židovské vystěhovalectví. Pro správu tohoto majetku, který byl původním vlastníkům zabaven nacistickými úřady v důsledku jejich perzekuce, zřídila vláda v červnu 1945 Národní správu majetkových podstat. Tento majetek byl státem považován za soukromé vlastnictví, které se žádným poválečným zákonným opatřením nemělo stát majetkem státním. Až do okamžiku restituce tohoto majetku původním vlastníkem či jeho dědici měla o něj pečovat zmíněná instituce.⁴ Právní rámec pro restituce vytvořil dekret prezidenta republiky č. 5 z roku 1945, který ustanovil za neplatné jakékoli majetkové převody uzavřené po 29. září 1938 pod tlakem okupace nebo národní, rasové a politické perzekuce. Zásadním restitučním předpisem se stal zákon č. 128 z roku 1946, který formuloval rozsah nároku, způsob jeho uplatnění a stanovil tříletou promlčecí dobu. Stanovil i povinnost peněžité náhrady za věc, kterou nebylo možné vrátit. Z restitucí však byli až na výjimky vyřazeni Němci, Maďaři, zrádci a kolaboranti, a také osoby, jejichž majetek byl mezitím podle dalších zákonů znárodněn.⁵

Podle částečně dochované evidence Národní správy majetkových podstat bylo vydáno restituentům např. jen ve druhém pololetí 1947 celkem 287 předmětů v hodnotě 1 a půl milionu korun, ve skladech však zůstávaly nerestiturované obrazy v hodnotě 7 milionů korun.⁶ Pokud žadatel nedosáhl restituce obvyklou civilní či úřední cestou, mohl se obrátit na soud. Sonda do činnosti okresních civilních soudů v Praze zjistila, že projednaly celkem asi 5 tisíc restitučních případů, avšak jen 22 případů se týkalo restituce uměleckých děl (mnozí žadatelé již dosáhli restituce mimosoudní cestou). Časté byly spory o to, zda při zakoupení obrazu od obchodníků s uměním šlo o

³ Čepička, *op. cit.*, pp. 7-8. Viz též Marek Kerles, "Poklad nacistů ve Vyšším Brodě", in *Lidové noviny*, 29. 4. 2005, s. 6.

⁴ Helena Krejčová, "Problems related to search and identification of art industry", příspěvek přednesený na konferenci *Future of the Lost Cultural Heritage*, 22nd - 24th November 2005 Český Krumlov.

⁵ Aleš Pejchal, "The Restitution Laws in Czechoslovakia and the Czech Republic", in Mečislav Borák (ed.), *The Lost Heritage of Cultural Assets. The documentation, identification, restitution and repatriation of the cultural assets of WWII victims* (Prague 2005), pp. 64-65.

⁶ Krejčová, "Problems related to search and identification of art industry", *op. cit.*

koupi v dobré víře či zda kupující věděl, že se jedná o uloupené předměty. Původní majitelé či jejich dědici, kteří válku přežili a náhodně objevili svůj majetek u nových vlastníků, jen obtížně prokazovali, že jim obrazy byly konfiskovány nebo že byli přinuceni k jejich prodeji hluboko pod cenou. Spor Sylvie Kučerové se starožitníkem Antonínem Kubcem o olejomalbu lovecké scény v zimní krajině od ruského malíře Sverčkova, která byla manželovi žadatelky zabavena gestapem krátce po jeho zatčení kvůli přechovávání zbraní a poté prodána jako konfiskát v galerii firmy Andreé, dopadl smírně: starožitník jí sice obraz nevydal, ale zaplatil asi polovinu z požadované ceny. Podobná koupě obrazu Františka Kavána "Jarní vody" nebyla u soudu dořešena, protože původní majitel, židovský klenotník Pavel Fuchs, po komunistickém převratu v roce 1948 emigroval. Spisovatelka Františka Sojková uviděla na výstavě obraz Cypriána Majerníka "Don Quijote", který jí zabavilo gestapo. Jelikož se prokázalo, že obraz už čtyřikrát změnil majitele, odkázal soud žadatelku, aby vymáhala náhradu škody po kupci, který konfiskovaný obraz získal jako první; ten však byl po válce nezvěstný a k restituci nedošlo. Ještě častější byly případy, kdy se židé marně domáhali vrácení obrazů, které si před deportací uschovali u svých známých. Noví vlastníci se hájili argumenty, že se jednalo o dar, o kompenzaci za podporu vězněných posíláním potravinových balíčků nebo o řádnou koupi, byť okolnostmi vynucenou. Třetí skupina případů se týkala sporů o restituce uměleckých děl, které byly v držení Národní správy majetkových podstat. Ani zde však k navrácení předmětů obvykle nedošlo, protože původní majitelé po změně politických poměrů emigrovali a soudní řízení bylo přerušeno.⁷

Restituce komplikovala skutečnost, že při manipulaci s majetkem se nepřihlíželo k tomu, zda se jednalo o majetek německý nebo o majetek židovský, arizovaný v průběhu okupace německou právníčkou či fyzickou osobou. Židovský majetek tak přešel do vlastnictví státu a práva původních majitelů nebyla automaticky zohledněna. Nerestituovaný majetek z podstat Majetkového a Vystěhovaleckého fondu byl přes protesty židovských obcí převeden do Likvidačního fondu měnového, s výjimkou předmětů a sbírek historické, vědecké a umělecké hodnoty, jež byly prohlášeny za státní kulturní majetek a předány Národní kulturní komisi, která v letech 1947- 1950 shromažďovala na tzv. svozových zámcích nejcenější umělecké předměty, jenž byly jak

⁷ Jan Ryba, "Restituce uměleckých předmětů podle zákona č. 128/46 Sb. ve spisech pražských soudů", příspěvek přednesený na konferenci *Future of the Lost Cultural Heritage*, 22nd - 24th November 2005 Český Krumlov.

zabrány Němcům a kolaborantům, tak jako nerestituovatelné byly vybrány ze skladů NSMP. Řada těchto předmětů se tak dostala do státních institucí, hlavně do Národní galerie a do Uměleckoprůmyslového muzea. Další neidentifikované předměty, jež nemohly být restituovány, byly prodány v aukci (1949) nebo prostřednictvím firmy Antikva (1950).⁸ Majetek zkonfiskovaný nacisty se sloučil s vyvlastněnými majetky Němců, kolaborantů a zrádců a byl převeden do Fondu národní obnovy a později do státního rozpočtu. V podmínkách komunistického režimu byla problematika restitucí záměrně odsunuta za hranice legality a měla být odsouzena k naprostému zapomnění.⁹

Opožděná restituční spravedlnost

S příchodem tzv. Pražského jara v roce 1968 se v souvislosti s přijetím zákona č. 82 o soudních rehabilitacích objevila i nesmělá možnost majetkových restitucí, neboť zákon umožňoval zrušit nezákonný rozsudek včetně výroku o propadnutí věci nebo majetku. Zákon však zůstal nenaplněn, a srpnová invaze vojsk Varšavské smlouvy předznamenala dalších dvacet let „normalizačního“ vývoje“, v němž vypořádání majetkových křivd nebylo možné. Až změna politických poměrů po listopadu 1989 a návrat k demokracii přinesly záplavu restitučních aktivit, snažících se odstranit křivdy ve společnosti, svázané po víc jak půl století totalitními režimy.

Nejdříve se už v roce 1990 domohly majetkových restitucí tělovýchovná organizace Československá obec sokolská (zákon č. 173) a částečně též Římskokatolická církev (zákon č. 298 o úpravě některých majetkových vztahů řeholních řádů, kongregací a arcibiskupství olomouckého). Teprve potom byl přijat zákon o nápravě křivd způsobených komunistickým režimem, který umožňoval restituci i fyzickým osobám (zákon č. 403 z roku 1990), podobně jako zákon o mimosoudních rehabilitacích (zákon č. 87 z roku 1991). Z mnoha dalších zákonných předpisů lze jmenovat především zákon č. 243 z roku 1992, který doplňoval předchozí „zákon o půdě“ (č. 229 z roku 1991) a jako první zákon připouštěl restituci majetku převedeného na stát již v letech 1945–1948, tedy v době před komunistickým převratem.¹⁰

⁸ Ještě 1. 1. 1950 měl národní podnik Antikva ve své správě 1497 uměleckých předmětů za odhadní cenu 1 a půl milionu korun. Viz Krejčová, „Problems related to search and identification of art industry“, *op. cit.*

⁹ Jan Neumann, „Problematika restitucí židovského majetku v českých zemích v letech 1939-2004“, příspěvek přednesený na jednání kulatého stolu *Ztracené dědictví a trh s uměním*, 8. prosince 2004 v Praze.

¹⁰ Pejchal, *op. cit.*, pp. 67-73.

O stavu tehdejší společnosti bohužel svědčí fakt, že k nápravě majetkových křivd způsobených za války a po ní obětem holocaustu začalo docházet až mnohem později a za obtížnějších podmínek. Federace židovských obcí už v roce 1992 pořídila neúplný soupis asi 800 objektů, jež byly před válkou v majetku obce a ostatních židovských spolků a institucí a jejichž zcizení mohla doložit převody majetku na okupační Vystěhovalecký fond. Přes kritiku mezinárodních židovských organizací nakonec Federace po jednání se zástupci vlády a parlamentu přistoupila na redukci svých nároků na pouhé 202 položky, protože mnohé objekty byly již zcela zničeny, přestavěny nebo slouží veřejně prospěšným účelům. Návrh zákona, který by realizoval tento minimální požadavek restituce a umožňoval restituci i fyzickým osobám (zejména v případech, kdy nebylo poválečné restituční řízení zahájeno nebo ukončeno) však nebyl v roce 1994 parlamentem přijat. Po dohodě s tehdejším premiérem Václavem Klausem bylo přistoupeno jen k tzv. exekutivnímu vydávání majetku ve formě rozhodnutí vlády, jež se však týkalo pouze majetku vlastněného v té době státem. Byly tak vráceny např. sbírky Státního židovského muzea, ale městům a obcím bylo vrácení židovského majetku pouze doporučeno, takže až na výjimky (např. hlavní město Praha) se rozhodly majetek nevydat. I když už existovaly zákony umožňující řešit restituční nároky fyzických osob, mnoha židovským žadatelům nebylo vyhověno např. proto, že se před válkou při sčítáních lidu hlásili k německé národnosti. Obecnou podmínkou bylo i české občanství žadatele, což vyloučilo četné nároky zahraničních žadatelů, jejichž majetky byly v mnoha případech privatizovány. K alespoň symbolickému zmírnění jejich škod byl později vytvořen Nadační fond obětem holocaustu, který získal část finančních prostředků z Fondu národního majetku.¹¹

V roce 1997 byl z iniciativy prezidenta Havla zahájen projekt „Fenomén holocaust“, který zkoumal některé dosud nezpracované kapitoly dějin druhé světové války a všimnul si rovněž osudů židovského majetku.¹² V polovině roku 1998 se nově zvolená vláda ve svém programovém prohlášení zavázala vypořádat majetkové nároky obětí holocaustu a zřídila k tomu účelu Smíšenou pracovní komisi, vedenou místopředsedou vlády a předsedou Legislativní rady vlády České republiky Pavlem Rychetským. Jedna z jejích sekcí našla ve sbírkách Národní galerie 63 obrazů, jejichž původní vlastníci ani

¹¹ Tomáš Kraus, „Problémy restituce židovského majetku v České republice“, příspěvek přednesený na jednání kulatého stolu *Právo a restituce*, 26. dubna 2005 v Praze.

¹² *Fenomém holocaust/The Holocaust Phenomenon*. Conference Report of the International Scientific Conference (Prague-Terezín 1999).

jejich potomci již nebyli naživu. Vláda pak rozhodla o převedení těchto obrazů do vlastnictví Židovského muzea v Praze. K výsledkům činnosti komise patřila nejen sumarizace majetkových křivd a návrh na zřízení nadačního fondu k úhradě kompenzací za majetek obětí holocaustu, ale též posouzení právní problematiky restitucí.¹³ Vláda vyšla vstříc celosvětovému úsilí o nápravu válečných křivd a připravila zákon „o zmírnění některých majetkových křivd způsobených holocaustem“, přijatý parlamentem v červnu 2000 (zákon č. 212). Zákon zmírňuje některé majetkové křivdy židovských obcí, nadací a spolků z doby od 29. září 1938 do 8. května 1945. Ohledně uměleckých děl, zkonfiskovaných či jinak v té době zcizených fyzickým osobám, stanovil zákon povinnost jejich vydání původním vlastníkům či jejich potomkům, pokud jsou tato díla v majetku státu. Lhůta pro podání žádostí o restituci uměleckých děl, původně stanovená na 31. prosinec 2002, byla prodloužena do 31. prosince 2006.¹⁴

Na činnost vládní Smíšené pracovní komise navázalo „Centrum pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války“, zřízené vládní komisí v listopadu 2001, které se stalo součástí vědecké základny Akademie věd České republiky (organizačně je začleněno do Ústavu pro soudobé dějiny Akademie věd ČR). Centrum ve spolupráci s Ministerstvem kultury zastupuje Českou republiku při jednáních s partnerskými organizacemi v Evropě, především však provádí soustavný výzkum a rešerše archivních pramenů z fondů domácích i zahraničních archivů, muzeí a galerií o majetku konfiskovaném v letech 1939-1945 a o jeho pohybu za války i po ní. Dokumentační středisko Centra vytváří počítačové databáze o archivních pramenech a konkrétních uměleckých předmětech, jež dnes obsahují už téměř 40 tisíc položek. Potřebám českých i zahraničních badatelů slouží kopie archivních dokumentů (dosud přes 220 archivních kartonů), týkajících se především konfiskace a arizace kulturních předmětů a majetků z území Protektorátu Čechy a Morava, a problematiky realizovaných i nerealizovaných poválečných restitucí těchto majetků. Centrum rovněž organizuje specializované a metodické semináře k různým otázkám spojeným s identifikací, dokumentací, repatriací a restitucí kulturních statků obětí 2. světové války

¹³ Pavel Rychetský, „Joint Working Committee on Mitigation of Certain Property Crimes Perpetrated Against Holocaust Victims“, in *Fenomém holocaust/The Holocaust Phenomenon*, pp. 25-26.

¹⁴ Zákon č. 212 ze dne 23. června 2000, in *Sbírka zákonů České republiky*, ročník 2000, částka 64, s. 3072-3076.

a uspořádalo již dvě mezinárodní vědecké konference o této problematice (v listopadu 2003 v Brně a v listopadu 2005 v Českém Krumlově).¹⁵

Zákon o zmírnění majetkových křivd způsobených obětmi holocaustu příznivě ovlivnil dosavadní průběh restitucí uměleckých děl. Ministerstvo kultury provedlo průzkum sbírkových fondů muzeí a galerií, který měl identifikovat předměty, patřící původně obětím války a holocaustu. Dosud bylo nalezeno asi 7 tisíc takových předmětů, z toho více než tisíc předmětů bylo již vráceno původním vlastníkům, především ze sbírek Národní galerie v Praze. Představuje to však jen menší část z celkového objemu předmětů vrácených již na základě předchozích retribučních zákonů. Úbytky sbírek z fondů státních muzeí a galerií představují pro tyto instituce ztráty o to významnější, že před rokem 1989 prováděly jen malou akvizici přírůstků a nebudovaly sbírky systematicky, mnohdy těžce z konfiskací, které jim přidělil stát po komunistickém převratu v roce 1948. Také proto se některé z těchto institucí snaží zpochybnit nároky žadatelů a brání se vydání uměleckých děl i soudně.¹⁶

Ministerstvo kultury zpřístupnilo na svých internetových stránkách databázi uměleckých děl ze státních sbírek v České republice, která pocházejí nebo mohou pocházet z majetku obětí holocaustu. Databáze se pravidelně doplňuje a je přístupná též v angličtině. Dokumentační karty obsahují údaje o autorovi a názvu uměleckého díla, jeho dataci a rozměrech, ale též údaje o původu díla (předchozí držitel, někdy vlastník, jindy válečný konfiskátor) a o jeho současném vlastníkovi či správci, tedy o muzeu či galerii, k nimž lze podat žádost o restituci (v databázi jsou přesné adresy, včetně telefonu, faxu a e-mailového spojení), některé z karet jsou doplněny i barevnou fotografií uměleckého díla. V úvodu k databázi nechybí ani návod, jak se má při podání žádosti o restituci postupovat.¹⁷ Kromě státních sbírek lze informace o předmětech podobného původu nalézt i na internetových stránkách Židovského muzea v Praze.¹⁸ Toto muzeum vydalo restituentům už asi 200 uměleckých předmětů (od roku 1994). Kromě něj a Národní galerie, kam se dostávaly nejvýznamnější konfiskáty, našly ve svých sbírkách

¹⁵ Helena Krejčová, "Documentation Center for Property Transfers of the Cultural Assets of WWII Victims", in *The Lost Heritage of Cultural Assets*, pp. 16-22; informace o činnosti Centra jsou též na jeho webových stránkách přístupných i v anglické verzi: www.centrum.usd.cas.cz

¹⁶ Pavel Jirásek, "Situation in the Czech Republic 5 years after the adoption of the restitution law Nr. 212", příspěvek přednesený na konferenci *Future of the Lost Cultural Heritage*, 22nd - 24th November 2005 Český Krumlov. Viz též Jiří Daníček, "Restituce uměleckých děl", in *Roš chodeš. Věstník židovských náboženských obcí v českých zemích a na Slovensku*, ročník 63, 2005, číslo 8, s. 8-9.

¹⁷ Databáze je zpřístupněna s podporou síně Sothesby's na adrese: www.restitution-art.cz

¹⁸ Adresa: www.jewishmuseum.cz

umělecká díla k případné restituci též Moravská galerie Brno, Galerie výtvarných umění Ostrava, Východočeská galerie Pardubice, Pražský hrad, Zámek Ploskovice, Památkový ústav Brno, Národní knihovna Praha, Státní vědecká knihovna Liberec, Uměleckoprůmyslové muzeum Praha, Jihočeské muzeum České Budějovice, Jihomoravské muzeum Znojmo, Slezské zemské muzeum Opava, Husitské muzeum Tábor, Muzeum Těšínska Český Těšín, Muzeum Českého ráje Turnov, a Muzea Most, Chomutov, Česká Lípa, Kamenice nad Lipou, Říčany.

Některé restituční kauzy z posledních let

První soubor obrazů určený k možné restituci převedl z Národní galerie na Židovské muzeum v Praze přímo zákon 212 v roce 2000. Tvořilo jej 63 obrazů ze sbírky bývalého ředitele pražské pojišťovny Sekuritas Emila Freunda, který za války zahynul. Byli v ní zastoupeni především čeští a francouzští malíři meziválečného období, např. Emil Filla, Jan Bauch, Jan Slavíček, Václav Špála, Jaroslav Grus, Cyprian Majerník, z francouzských lze zmínit třeba Paula Signaca (Parník na Seině), Maurice Utrilla (Kostel sv. Petra na Monmartru) či André Deraina (Hlava mladé ženy). Převod sbírky do Židovského muzea se stal v zahraničí předmětem neoprávněné kritiky, neboť případná restituce obrazů je stále možná. Hned po válce se o ni pokusily sestry majitele žijící v USA, ale v březnu 1950 bylo řízení zastaveno kvůli nedodání potřebných dokladů a stejně dopadla i žádost v Čechách žijící Aloisie Freundové. Nová žádost o vydání obrazů francouzských malířů je už delší dobu předmětem jednání a ověřování oprávněnosti restitučních nároků.¹⁹

Restituce tzv. Feldmannovy sbírky nakonec dopadla pro žadatele úspěšně, v březnu 2003 převzal vnuk původního majitele od Moravské galerie v Brně 135 kreseb převážně nizozemských, italských a německých mistrů 16. – 18. století. Advokát Arthur Feldmann prodal část své sbírky, kterou původně tvořilo přes 700 kreseb, už před válkou, takže je rozptýlena po celém světě od Londýna po New York. Feldmann zemřel na následky perzekuce hned na počátku války a zbytek konfiskované sbírky získal ředitel Zemského muzea v Brně pro tamní obrazárnu. O restituci kreseb se neúspěšně pokusil už v 60. letech Feldmannův syn, ale ani jeho vnuk v roce 1995 se svou žádostí neuspěl, protože tehdejší zákony neumožňovaly restituovat konfiskace provedené před

¹⁹ Zákon č. 212 ze dne 23. června 2000, *op. cit.*, Michaela Hájková, "Restituted Works of Arts. The Collection of Dr. Emil Freund", viz www.jewishmuseum.cz/print/atobrazy.htm; Ryba, *op. cit.*

rokem 1948. V červnu 2005 dal úspěšný restituent do dražby v londýnské aukční síni Sotheby's 57 kreseb starých mistrů, což prý bylo poprvé, co se restituovaná umělecká díla, zkonfiskovaná za války v Československu, objevila na světovém trhu s uměním. Díky zvláštní dotaci Ministerstva kultury ve výši asi 8 milionů korun zakoupila Moravská galerie v Brně zpátky do svých sbírek pět nejcennějších kreseb od Hanse von Aachen (Minerva přivádí Malířství mezi svobodná umění), Johanna Christopha Schürera (Nerovný pár), Antona Kerna (Rebeka u studny), Alessandra Casolaniho (Spící Kristus v bárce za bouře) a Lombard'ana Montalta (Martyrium sv. Eurosie).²⁰

Podobně úspěšní byli dědicové tzv. Waldesovy sbírky, kteří ji restituovali od Národní galerie spolu s předměty z Uměleckoprůmyslového muzea v Praze už v devadesátých letech. Průmyslník Jindřich Waldes, majitel světově proslulé továrny na výrobu knoflíků a patentů, shromáždil asi 8 tisíc obrazů, grafik, kreseb i knih od moderních českých autorů, zvláště od svého přítele Františka Kupky. Krátce poté, co ho přátelé vykoupili z koncentračního tábora Buchenwald, zemřel a zkonfiskovanou sbírku získala Národní galerie. Po válce však galerie vydala jeho manželce jen několik obrazů, restituční a posléze soudní řízení se protahovalo až do roku 1953, kdy soud její žádost zamítl. Navrácení sbírky se dočkaly až její děti. Od roku 1997 sbírku rozprodávají v aukčních síních, poslední z velkých Kupkových obrazů (Ženský akt z roku 1909) byl vydražen v prosinci 2005. Národní galerii se podařilo v říjnu 1999 získat vládní dotaci ve výši 100 milionů korun na vykoupení obrazů Františka Kupky (Peníze, Vlastní podobizna, Kosmické jaro I, Neodbytná bílá čára, Kolos rhodský, Stroje, Barevné plány – zimní vzpomínka) a dalších českých malířů (např. Adolf Kosárek, Jaroslav Čermák, Karel Purkyně, Vojtěch Hynais, Viktor Barvitius). V roce 2002 vrátila Národní galerie dědicům rovněž kolekci asi 500 grafik a kreseb hlavně českých autorů (k nejvýznamnějším patřila kresba Františka Kupky Jízdárna). Restituce věhlasného Waldesova Muzea knoflíků a šatních spínadel byla po válce zamítnuta, neboť muzeum bylo prohlášeno za součást jeho znárodněné továrny. V současnosti se dědici znovu domáhají vrácení muzea před soudem, další soudní spor vedou s Muzeem skla a bižuterie v Jablonci nad Nisou.²¹

²⁰ Jirásek, "Situation in the Czech Republic 5 years after the adoption of the restitution law Nr. 212", *op. cit.*; Andrea Poláčková, "Předání Feldmannovy sbírky dědicům", tiskový materiál Moravské galerie Brně.

²¹ Ryba, *op. cit.*; Neumann, *op. cit.*; Nad'a Klevisová, "Co vlastně kupuje stát od Waldesů?", in *Hospodářské noviny*, 29. 10. 1999, s. 9; Jirí Hůla, "Waldesova sbírka je nevyrovnaná", in *Lidové noviny*, 30. 12. 1999, s. 14; Helena Štráfěldová, "Waldesova sbírka se vrací dědicům", in *Události*, 9. 4. 2002, viz <http://archiv.radio.cz>

Předmětem vleklých sporů dosud zůstává tzv. Federerova sbírka evropského moderního umění. Oskar Federer byl ředitelem Vítkovických železáren a cennější část své sbírky stačil vyvézt za hranice ještě před okupací Československa. Po válce se část sbírky dostala do Domu umění v Ostravě, předchůdce dnešní galerie. Dnes ji tvoří 20 obrazů moderních malířů, k nimž patří např. Oskar Kokoschka, Max Liebermann, Edward Munch, Konstantin Meunier, Antonín Slavíček, Ilja Repin aj. Galerie zpochybňuje dědické nároky majitelova vnuka žijícího v Kanadě tvrzením, že obrazy možná patřily firmě, odvolává se na mezivládní dohodu Československa a Kanady ze 70. let o narovnání majetkových nároků apod. Restituent se obrátil k soudu, jehož jednání dosud probíhá. Jednání u Okresního soudu v Pardubicích vyznělo ve prospěch restituenta, část sbírky z majetku Východočeské galerie v Pardubicích mu již byla vrácena.

Po třech letech diplomatického jednání předal ministr kultury České republiky Pavel Dostál v červnu 2002 v Paříži francouzským úřadům vzácný obraz Žid s kožešinou čapkou, dílo připisované Rembrandtovi nebo jeho žákům. Podle poválečných bilaterálních dohod mezi státy spojenecké koalice převzala nyní Francie povinnost vrátit obraz oprávněným dědicům. Pocházel z tzv. Schlossovy sbírky zkonfiskované německými úřady v okupované Francii a byl za války zavlčen do Čech.²²

Z tzv. Morawetzovy sbírky pocházel obraz Lukase Cranacha staršího Svatá Kristina, který je fragmentem desky oltáře z katedrály svatého Víta na Pražském hradě (oltář vznikl kolem roku 1520). Obraz vrácený restituentovi Národní galerie v roce 1999 znovu vykoupila za víc než 9 milionů korun.²³

O restituci Schmidovy rodinné sbírky 22 obrazů rozhodl až v září 2005 Okresní soud v Liberci, který stanovil její vydání z majetku Oblastní galerie v Liberci osmdesátiletému lékaři Hansi Schmidovi ze Švýcarska. Obrazy maloval restituentův dědeček Hans Schmid, malíř u vídeňského císařského dvora, a jsou na nich portréty rodičů, prarodičů i restituenta samotného ve věku osmi let. Rodina pocházela z Liberce. Galerie obrazy odmítala vydat s odůvodněním, že restituent nemůže prokázat, že je jediným žijícím přímým potomkem původního majitele, soud však přesto jeho nárok zohlednil.²⁴

Sbírka židovských rukopisů Leona Vity Saravala z Židovského teologického semináře ve Vratislavi byla po Křišťálové noci v listopadu 1938 uloupena nacisty a

²² Jirásek, *op. cit.*

²³ Jirásek, *op. cit.*

²⁴ Milada Prokopová, "Slavný lékař získal rodinné obrazy", in *Mladá fronta Dnes*, 9. 9. 2005, s.5.

uschována v Klodzku [Glatz], odkud se koncem války dostala část sbírky do Prahy. Teprve v 80. letech byly rukopisy objeveny v Národní knihovně. Pražskou část sbírky tvořilo 34 hebrejských rukopisů a pět prvotisků v šesti svazcích. Díla napsaná či vytištěná v letech 1284-1833 pocházela z území dnešního Španělska, Portugalska, Alžírsko, Turecko, Itálie, Německo a Polsko a reprezentovala všechny hlavní hebrejské písařské tradice. Vzácný soubor byl na základě žádosti polské vlády vydán v roce 2005 do Polska a Federací židovských obcí vrácen do Vratislavi, v Národní knihovně v Praze zůstaly digitalizované kopie rukopisů. Další části Saravalovy sbírky se nacházejí ve Varšavě a také v trofejních archivech v Moskvě.²⁵

Pracovníci Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války analýzou řady archivních materiálů pomohli identifikovat ve sbírkách Uměleckoprůmyslového muzea v Praze přes 200 nacisty zkonfiskovaných uměleckých předmětů z původně židovského majetku, mnohdy dokonce opatřených transportními čísly jejich majitelů. V muzeu je pokládali za poválečné konfiškáty německého majetku. Jde především o sklo, porcelán, keramiku, kovové předměty, zrcadla, hodiny, vázy, nádobí, orientální nábytek apod. Z archivních záznamů lze předpokládat, že se v muzeu nachází nejméně 344 kusů takových předmětů, které bude možno identifikovat, většinou i se jménem jejich původního vlastníka. Již dnes lze uvést, že k nim patřili např. Líza Zeckendorfová, Edita Salamonowiczová, Terezie Adlerová, Alfred Donebauer, Alfred Frankenstein, Otilie Reinischová, Alfred Eckstein, Tini Popperová, Richard Novák, Ludmila Sattlerová, Emil Pick, Kamila Mautnerová, Pavel Rovenský, Richard Kraus, Artur Melichar, Edita Pollaková, Rudolf Silberstein, Elly Grabová, Tiny Dieselová, Pavel Roubíček, Hermína Krásová aj. Centrum hodlá vydat katalog identifikovaných předmětů a muzeum uspořádá jejich výstavu.²⁶

Revize sbírkového fondu Slezského zemského muzea v Opavě na konci 90. let nezjistila žádná umělecká díla, jež by mohla patřit obětem holocaustu. Nedávno však byla při průzkumu fondu Vrchního finančního prezidenta opavského vládního obvodu Sudetské župy, který je uložen v Zemském archivu v Opavě, nalezena část korespondence ředitele Říšského župního muzea v Opavě s finančním prezidiem. Ředitel Kudlich v několika dopisech požadoval, aby do muzea byly převedeny některé umělecké

²⁵ Michal Nosek, "The Collection of Leon Vita Saraval", in *The Lost Heritage of Cultural Assets*, pp. 130-132; Hana Primusová, "Tajemství Saravalova odkazu", viz [www.ur.cz/clanky: Iekaterina Jurjevna Genijeva. Catalogue of Manuscripts and Archival Materials of Juedisch-Theologisches Seminar in Breslau held in Russian Depositories \(Moscow 2003\).](http://www.ur.cz/clanky/Iekaterina_Jurjevna_Genijeva_Catalogue_of_Manuscripts_and_Archival_Materials_of_Juedisch-Theologisches_Seminar_in_Breslau_held_in_Russian_Depositories_(Moscow_2003).)

²⁶ Helena Krejčová, "Problems related to search and identification of art industry", *op. cit.*

předměty „židovského a českého původu“ zkonfiskované gestapem. V únoru 1942 chtěl např. získat hodiny, truhlici a obrazy od malíře Lenbacha zabavené rodině Löw-Beerových z Brněnce [Brünlitz]. Rodina tam vlastnila textilní továrnu, jež později získala světový věhlas. Právě v ní koncem války zavedl výrobu granátů nový majitel Oskar Schindler, který tu zaměstnal židovské vězně a zachránil je tak před likvidací. Z další korespondence vyplývá, že se vrchní finanční prezident nakonec rozhodl žádosti muzea vyhovět. Zda a v jakém rozsahu nakonec k převedení předmětů do muzejních sbírek došlo, archivní fondy už neuvádějí. Při novém průzkumu přírůstkových knih dnešního Slezišského zemského muzea se však skutečně podařilo najít signovaný pastel Franze Lenbacha „Dětská hlavička“, označený v evidenci poznámkou „Finanzpräsidium Troppau“. S pomocí Židovského muzea v Praze byl získán kontakt na příslušníky rodiny Löw-Beerů, žijící dnes zvláště v Londýně a ve Spojených státech. Opavské muzeum je vybídlo k podání žádosti o restituci a zástupci početné rodiny přijeli v listopadu 2005 na konferenci do Českého Krumlova, kde si obraz poprvé prohlédli. Nejstarší členka rodiny, paní Margareta Königová z Velké Británie při té příležitosti prohlásila, že zmíněný obraz je jediným kusem z jejich rodinné sbírky, jaký se kdy podařilo najít. Nedávno v opavském muzeu identifikovali další tři obrazy patřící původně rodině Pammových z Lanškrouna – olej Johanna Wimmera „Zátiší“ a dva kvaše Friedricha Franka – „Vídeňské náměstí Am Hof“ a „Vídeňská třída Kärtnerring“. Kontakt na původní vlastníky však dosud nebyl nalezen.²⁷

Případem s mimořádně šťastným koncem byla restituce bronzové plastiky v podobě slona, která stála po dlouhá léta na nádvoří jihočeského hradu Rožmberk. Vytvořil ji v roce 1916 německý sochař August Gaul a patřila jedné židovské rodině v Berlíně. Nacisté sochu zkonfiskovali, byla prý určena pro Hitlerovo muzeum v Linci. Po jednom z náletů na Berlín byl slon poznamenán úlomky střepin. Koncem války se ocitl ve známém úložišti ukradených uměleckých předmětů v klášteře ve Vyšším Brodě. Po osvobození kláštera Američany se slon objevil na blízkém hradě Rožmberk. Po šedesát let po něm pátrala paní Hilda Zwillenbergová ze Švýcarska, jejíž rodina uprchla z Německa do emigrace. Rodinný majetek jí připomínala jen předválečná fotografie, na níž jako osmiletá sedí na sloním hřbetu. Právník, kterého hledáním slona po Evropě pověřila, se náhodou setkal s průvodcem turistů z Českých Budějovic, a ten jej uvedl na stopu. Než skončilo restituční řízení a než se památný slon vrátil ke svým původním

²⁷ Mečislav Borák, „Prameny k transportům z opavského obvodu Sudetské župy do Terezína“, in *Terezínské listy*, 33, 2005, pp. 39-40.

majitelům, nechala šťastná majitelka zhotovit jeho přesnou kopii a v červnu 2004 ji věnovala rožmberskému hradu. Nový slon, který se už stal jedním z hradních symbolů, tak opět zdobí hradní nádvoří.²⁸

Problémy a perspektivy

Návrat restituční spravedlnosti do České republiky, ač příliš opožděný, má na svém kontě již řadu dílčích úspěchů. Stát sice projevil zájem na dořešení restitucí uměleckých děl patřících obětem války a holocaustu, tento složitý proces však dosud doprovázejí četné problémy. Zákon například stanovil povinnost vydat díla, jež pocházejí z majetku obětí holocaustu, jen státním institucím. Proto muzea, galerie, pamětní síně apod., které jsou ve vlastnictví obcí, krajů či jiných nestátních subjektů, až na výjimky ani neprovedly kontrolu, zda taková díla ve svých sbírkách mají. Některá muzea a galerie se snaží hodnotnější díla prohlásit za „národní kulturní památku“, aby je původní vlastníci nemohli vyvézt a volně s nimi disponovat. Na seznamech děl k možné restituci jsou především předměty, jež byly přímo konfiskovány. Existuje však řada uměleckých děl, jež se do sbírek institucí dostaly vynuceným darováním, prodejem hluboko pod cenou za vynucených okolností či jinými způsoby, jež se jen obtížně prokazují. Rovněž okruh oprávněných osob, jejichž nárok na restituci je přenosný jen v přímé linii, je vzhledem k rozsahu holocaustu, jenž postihl často celé rodiny, jen málo přiměřený. Podle názoru zástupců židovské obce by praktické aplikaci zákona prospěla prováděcí vyhláška nebo zřízení vládní komise vybavené příslušnou pravomocí, jak tomu je třeba v Německu.²⁹

Zdlouhavá a obtížná jednání s úřady, složité prokazování nároků, ale i dosud značně neúplná informovanost o uměleckých dílech z majetku obětí holocaustu, která se nacházejí v České republice, to vše jsou argumenty pro prodloužení platnosti zákona č. 212 z roku 1990, podle nějž mohou restituenti uplatnit své nároky pouze do 31. prosince 2006. Rovněž rozsáhlé archivní výzkumy Centra pro dokumentaci majetkových převodů kulturních statků obětí 2. světové války, jejichž výsledky v podobě konkrétně identifikovaných uměleckých děl se vzhledem k množství studovaného materiálu objevují až s jistým časovým odstupem, hovoří jednoznačně pro udržení činnosti této instituce i v dalších letech. Přispělo by to nejen ke spravedlivému dořešení domácích

²⁸ Marek Kerles, „Rožmberk přišel o slona pro Hitlera“, in *Lidové noviny*, 28. 6. 2004; viz též www.ur.cz, nebo www.retis.nextradsl.cz/rozmberk/slon

²⁹ Daníček, *op.cit.*

restitucí uměleckých děl, ale i k dohledávání majetku českých občanů a institucí, který byl za války či krátce po ní zavlčen do zahraničí. A je to nutné i k udržení českého vkladu do stále sílící mezinárodní spolupráce v oblasti výzkumu provenience ztracených či zcizených kulturních statků, jak to konstatovala závěrečná rezoluce z nedávné mezinárodní vědecké konference v Českém Krumlově.³⁰

³⁰ Text rezoluce viz www.centrum.usd.cas.cz